overduidelijk de Wehrmacht en niet het nationaal-socialistische gedachtegoed betreft.
Vervolgens beschrijft hij in vijf hoofdstukken de strijdjaren 1941 tot en met 1945. Daarbij besteedt hij niet alleen aandacht aan de veldslagen, maar aan alle aspecten van de strijd: de voorbereidingen, de confrontatie met de vijand, de aanpassingen in tactiek en de verdediging van het achterland. Dit alles gebeurt duidelijk vanuit het Duitse standpunt. De Russische manoeuvres worden wel beschreven, maar staan steeds in het teken van de weerslag die ze hebben op de Duitsers. In het eerste van deze vijf hoofdstukken ligt vanzelfsprekend de nadruk op het oprukken van de Duitsers, in de andere vier op de overgang van langzaam terugtrekken naar een wilde vlucht van de Duitsers. Een epiloog over de conferentie van Potsdam en de daarop volgende emigratie c.q. deportatie van Duitsers uit Tsjechië en Polen rondt het boek af. Het geheel wordt verlevendigd met goed gekozen foto's die soms onverwachte beelden weergeven, met kaartjes en ingekaderde detailverhalen met ervaringen van frontsoldaten, anekdotes over de productie van verschillende tanks en achtergronden over commandanten. Bij het lezen van dit boek valt wel op dat Brouwer erg in de technische details geïnteresseerd is: de namen van verschillende legergroepen en vooral van verschillende types tanks worden veelvuldig gebruikt. Het is voor de lezer soms lastig om dat bij te houden.
Wie zoekt naar een zeer gedetailleerde beschrijving van alle veldslagen doet er misschien goed aan naar een ander boek uit te zien. Wie echter een goede kruising tussen verloop en analyse van de strijd zoekt, heeft een lezenswaardig boek te pakken. Zeker een aanrader!

Hugo J. Vos

ESTER BAKKER (RED.), *EEN REIS KAN ALLES VERANDEREN. HISTORISCHE REISVERHALEN VAN NEDERLANDSE VROUWEN* (PROMETHEUS: AMSTERDAM, 2006), 232 BLZ., € 12,50

Een bloemlezing met dagboekfragmenten van Nederlandse vrouwen die op reis gingen.
Esther Bakker schrijft over de manier waarop vrouwen reisden en de verandering in attitude ten opzichte van het reizen. De inleiding is chronologisch opgebouwd, vanaf de zeventiende eeuw tot nu; de dagboekfragmenten zijn dat verrassend genoeg niet. Die beslaan maar een beperkte tijd; namelijk vooral de negentiende en het begin van de twintigste eeuw. Wat de reden is van de keuze van auteurs en verhalen wordt niet duidelijk. Maar liefst de helft van de dagboekfragmenten speelt zich af in Nederlands-Indië, de andere vier in Oost-Europa, Oostenrijk, China en de Verenigde Staten. Kortom, onduidelijke uitgangspunten.
Op het zandkleurige omslag staat een foto van een dame op een dromedaris uit het einde van de negentiende eeuw met op de achtergrond een piramide. Het is Anne Weber-van Bosse, op weg is naar Nederlands-Indië. Ter hoogte van het Suezkanaal heeft ze misschien een uitstapje naar een piramide gemaakt. Daarover echter niets in de inleiding, het blijft gissen. Wel wordt uitgebreid verslag gedaan van moeder en dochter Tinne die in de negentiende eeuw uitgebreid 'bepakt en bezakt' door Noord-Afrika trokken. Alexandrine Tinne (dochter) heeft enige naam als ontdekkingsreiziger verworven maar heeft kennelijk niet genoeg materiaal nagelaten om als apart verhaal in de bundel te worden opgenomen. Bakker vermeldt overigens niet de bronnen die ze voor haar inleiding heeft gebruikt.
De gekozen dagboekfragmenten zelf zijn zeer verschillend van toon en niveau. Van de Indië-verhalen springt het dagboekfragment van Anna Weber-van Bosse eruit. Zij doet samen met haar man onderzoek en gaat met de HM Siboga op expeditie om vooral algen te verzamelen. De contacten die ze met verschillende stammen legt zijn boeiend om te lezen. Anna heeft een belangrijke algenverzameling aangelegd en ontwikkelt zich later tot een autoriteit op dit gebied.
Sommige verhalen zijn boeiend omdat de schrijfster een onverwachte bron blijkt te zijn die bijvoorbeeld vertelt hoe prinses Anna Paulowna en prins Willem Frederik (later koning Willem II) rond 1825 naar St. Petersburg reisden. Er wordt melding gemaakt over de grote hoeveelheden joden die in Oost-Europa leven, over hoe vlotbruggen over een rivier werken. Daarnaast wordt er geklaagd over vlooien in bed, het eten en het eindeloos hobbelen in een koets door donkere wouden.
Uit het dagboekfragment van Carry van Bruggen blijkt niets over het opkomend antisemitisme in Oostenrijk waarover ze volgens de inleiding schrijft. Carry is wel ontzet dat ze, omdat ze ergens laat aankomt, in een loods op een Matratzenlager moet slapen in plaats van in een genoeglijke Gasthof. Misschien stond het stuk over het ontluikende antisemitisme

in een ander deel van Carry's dagboek. Aletta Jacobs schrijft onderhoudend over haar bezoek aan China, met name Macao en Kanton. Samen met haar vriendin mrs. Catt gaat ze in Kanton op onderzoek om te verifiëren of er inderdaad vrouwen in het Kantonese Parlement zitten. Dat blijkt zo te zijn en Aletta voert er boeiende gesprekken mee.
Mina Kruseman probeert in de Verenigde Staten een carrière als zangeres op te bouwen en doet daarvan via een briefwisseling verslag aan haar vader.
Het is in de tijd dat Europa het belangrijkste en meest toonaangevende continent ter wereld is en Mina ergert zich aan de normloosheid van de Amerikanen.
De bundel is te snel uitgebracht; de uitgever en de inleider hadden nog eens kritisch naar de structuur moeten kijken en het materiaal nog eens rustig moeten doorlezen. Dat had een aantal slordigheden gescheeld en een veel evenwichtiger indruk gegeven.

Joke Noordstrand

HANS VAN LITH, *IK DENK ALTIJD AAN JOU. PRENTBRIEFKAARTEN TUSSEN FRONT EN THUISFRONT 1914-1918* (APRILIS, ZALTBOMMEL 2006), 216 BLZ., PRIJS € 19,95.

Wat een dienst heeft Hans van Lith, oud-bedrijfsjournalist, het geschiedenisonderwijs bewezen. Hij bezit een rijke collectie prentbriefkaarten uit de Eerste Wereldoorlog, die hij kocht in kleine winkeltjes in Frankrijk en België. Die heeft hij voor een groot publiek ontsloten in de vorm van een fraai kijkboek.
Prentbriefkaarten vormden tekens van leven te midden van het massale sterven tussen 1914 en 1918. Zij bieden ons nu een gevarieerd beeld van de Grote Oorlog, zoals die door het thuisfront werd meebeleefd. Prentbriefkaarten verschenen destijds in grote oplagen. De jongens konden ze per veldpost gratis naar huis versturen, of naar hun lief. De vraag was enorm, en slimme fotozaken speelden daar handig op in. Uitgevers waren er als de kippen bij om een graantje mee te pikken. Miljoenen jongemannen verstuurden regelmatig kaarten. Reken maar uit hoeveel tientallen, zo niet honderden miljoenen kaarten er dus verstuurd moeten zijn. Dat was overigens in vredestijd al zo. In het jaar 1907 werden er alleen in Frankrijk 300 miljoen kaarten gedrukt.
In de oncomfortabele situatie waarin de soldaten in de loopgraven doorgaans verkeerden, was een kaartje gauw volgekrabbeld, in tegenstelling tot een brief. Vaak gaven ze hartenkreten hoe de jongens verlangen naar post van thuis. De prentbriefkaarten laten natuurlijk maar een beperkt deel van de werkelijkheid van de oorlog zien. Geen lijken, behalve soms van gedode vijanden. Geen verminkingen, slechts lichte kwetsuren. Wel veel kaarten van vernielde steden. Foto's van de situatie in en om de loopgraven waren vaak in scène gezet. Er zitten heel wat tranentrekkende prentbriefkaarten tussen. De Duitse kaarten zijn daarbij meestal nog sentimenteler dan de Franse of Britse. In de fotostudio's zijn zorgvuldige composities vervaardigd van stervende soldaten in een smachtende houding. Verder zijn er geallieerde spotkaarten waarop bijvoorbeeld Kaiser Wilhelm II met zijn everzwijnsnor een dankbaar doelwit vormt. Er zijn Belgische kaarten van Duitsers die gewonde gevangenen met de bajonet doorsteken. Of gekleurde foto's van peuters die in uniformpjes zijn gestoken met teksten als: 'Wir müssen siegen!' Als de oorlog voorbij is, komen er kaarten van de overwinningsparades, de dodenakkers en de monumenten in omloop.
Hans van Lith heeft een strenge selectie toegepast. In zijn boek staan een paar honderd foto's afgedrukt, zoveel mogelijk thematisch en chronologisch geordend. Ze zijn stuk voor stuk voorzien van zeer deskundig commentaar. Van Lith weet alles van uniformonderdelen en wapensystemen. Die informatie kan de geschiedenisdocent handig gebruiken wil hij de oorlog voor zijn leerlingen concreet en inzichtelijk maken.
De interesse voor de Eerste Wereldoorlog is toch al flink gegroeid, gezien de talloze recente publicaties. Binnenkort krijgt die een nieuwe impuls, aangezien de oorlog het onderwerp vormt voor het eindexamen geschiedenis in 2008/2009. Aanschaffen dus voor de schoolbibliotheek!

Jan van Oudheusden